

Василий Погорецкий

**ОБЪЕДИНЯЮЩАЯ ИДЕЯ ПЕТРА МОГИЛЫ
ПО ОСНОВАНИЯ КИЕВСКОГО ПАТРИАРХАТА**

В статье раскрыто место и роль П. Могилы (1596–1647 гг.) в формировании основного содержания объединительной идеи относительно основания Киевского Патриархата.

Ключевые слова: Петр Могила, Украина, национально-культурное движение, религиозная деятельность, Киевский Патриархат.

Vasyl Pohoretskyi

**UNIFYING IDEA PETRO MOHYLA
ON THE ESTABLISHMENT OF THE KIEV PATRIARCHATE**

The article shows the place and role of P. Mohyla (1596–1647) in national-spiritual life of Ukraine, it enlightens religion problems of his creative work and highlights the essence of unifying ideas of P. Mohyla on the foundation of the Kiev Patriarchate.

Key words: Petro Mohyla, Ukraine, Ukrainian Orthodox Church, national-cultural movement, religial activity, Kiev Patriarchate.

УДК 94–058. 23 (477) “18/19”

Любов Кожухар

**УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕЛІГЕНТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ**

Стаття присвячена історії української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. На основі вивчення різних сфер діяльності та приватного життя її представників (О. Кониського, М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Дорошенка) створено узагальнений образ українського інтелігента. Стверджується, що приватна сфера життя була важливим чинником формування світоглядних орієнтацій та життєвих стратегій української інтелігенції, що визначали напрями її майбутньої діяльності та систему цінностей.

Ключові слова: українська інтелігенція, світогляд, громадсько-політична діяльність, приватне життя, повсякденне життя.

Інтелігенція, яка у ХІХ ст. сформувалася як окрема соціальна верства, стала ключовою силою українського суспільно-політичного та культурного життя, творцем модерної української ідентичності, уже традиційно перебуває у полі зору істориків. Авторами праць, у яких йдеться про джерела формування, соціально-культурний феномен та громадсько-політичну діяльність інтелігенції, є Г. Касьянов, І. Лисяк-Рудницький, Н. Мисак, Н. Шип та ін. Дослідження політичної історії, зазвичай, акцентують увагу на участі українських інтелігентів у національному русі, їх громадсько-політичній діяльності та світоглядних орієнтирах.

Завданням цієї статті є спроба створити образ українського інтелігента другої половини ХІХ – початку ХХ ст. за допомогою просопографічного підходу (у формі колективної біографії), що відповідає тенденціям сучасної історіографії.

Бачення інтелігенції крізь призму приватного життя дозволить суттєво розширити уявлення про формування світогляду тогочасного українського інтелігента, прослідкувати взаємовпливи його наукових студій та громадсько-політичної діяльності, принципи формування світоглядних уявлень тощо. До уваги взято чотири знакових постаті з числа української інтелектуальної еліти – Олександра Кониського, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського і Дмитра Дорошенка. Усі вони були вихідцями з підросійської частини України і водночас тісно пов'язані своєю діяльністю з айстро-угорською Галичиною.

Основу джерельної бази цього дослідження становить листування, спогади, щоденники та архівні матеріали.

Формування інтелігенції стало наслідком модернізації суспільства. У науковій літературі немає єдиного розуміння поняття “інтелігенції”. Цей термін через російську і польську мови запозичений з латинської (лат. *Intellegentia, intelligentia* – “розуміння, здатність сприймати знання”) [59, с. 309]. Соціологічним змістом термін був наповнений у другій чверті ХІХ ст.: інтелігентами називали освічених людей, зайнятих інтелектуальною діяльністю [89, с. 5].

Джерела формування української інтелігенції були різними. У Галичині, інтелігентами ставали вихідці з родин духовенства й заможного селянства, у Наддніпрянщині – з козацько-старшинських родів. Приріст відбувався внаслідок підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах [66, с. 14] – передусім у Львівському, Київському, Харківському, Новоросійському університетах [89, с. 14]. Для вільних професій достатньо було домашньої чи середньої освіти або навичок чи здібностей. Людина могла займатися й самоосвітою, що формувало світоглядні цінності, не насажені загальними тенденціями.

Визначення кількісного складу української інтелігенції ускладнюється тим, що в переписах населення вона не фіксувалася [89, с. 14]. Її чисельний склад з'ясовують репрезентативним встановленням кількості випускників вищих навчальних закладів та затребуваних кваліфікованих кадрів у розумовій сфері. У другій половині XIX ст. спостерігається тенденція до зростання кількості студентів. Так, у Київському університеті чисельність студентів зросла з 945 у 1861 р. до 2606 у 1899 р. [66, с. 14]. Однак інтелігенція залишалась однією з найменш чисельних соціально-професійних верств. У Наддніпрянщині наприкінці XIX ст. розумовою працею займалися близько 13 тис. чол. [77, с. 42]. З них 57,8 % працювали в місті, 42,2 % – у селі [77, с. 42], частка жінок становила близько 16 % [77, с. 41]. Чисельність української світської інтелігенції в Галичині на початку XX ст. визначається у 2–3 тис. осіб [74, с. 18].

На зламі XIX–XX ст. відбулося внутрішнє структурування інтелігенції за видами професійної діяльності. Найчисельнішою групою були вчителі та вихователі [77, с. 42]. Лише формувалася творча інтелігенція (4,8 тис. чол.) [77, с. 42]. Після судової реформи 1864 р. збільшилася кількість студентів на юридичних факультетах [77, с. 41]. Інтелігенція формувалася з представників різних національностей. На Наддніпрянщині, серед педагогів і вихователів українці становили 23,1 %, росіяни – 31,6 %, євреї – 32 %, німці – 2,7 %, поляки – 3,7 % [77, с. 42]. Тоді ж спостерігаються зміни в соціальному обличчі інтелігенції: збільшується чисельність дітей робітників і селян [74, с. 10; 77, с. 44], що створило передумови для формування національної інтелігенції.

Критично сприймаючи дійсність, українська інтелігенція в другій половині XIX – початку XX ст. теоретично виражала процеси в суспільстві, звертаючи увагу не стільки на власні проблеми, скільки на проблеми всього соціуму, за який вона "мислила", монополізуючи це право [44, с. 33]. Упродовж XIX ст. внаслідок процесу модернізації та західноєвропейських впливів, тісного зіткнення з російською та польською культурами в середовищі інтелігенції спостерігалися світоглядні трансформації. Як наслідок, основою світогляду людини XIX ст. став синтез просвітницьких, романтичних і позитивістських уявлень.

Світоглядні цінності української інтелігенції будувалися на співвідношенні національного й загальнолюдського. Універсальними були такі загальнолюдські ідеали, як духовна свобода і творчість [82, с. 111]. На їх формування значний вплив мала ідеологія Просвітництва [82, с. 110]. Натомість конструювання національних вартостей, як-от вільний розвиток української мови, літератури, освіти, науки, розуміння єдності певної території та певної людської спільноти, яка вирізнялася не тільки етнічною, а й національною самобутністю, було спричинене поширенням ідей романтизму.

На тлі пробудження інтересу до минулого, намагання зберегти національно-історичну традицію сформувалося українське народолюбство – народництво. У його розвитку виділяють два етапи: "романтичний" (кирило-мефодіївці) та "позитивістський" ("Стара громада"). Для першого покоління характерне ідеалізування козацтва, релігійний ентузіазм із реформаторським забарвленням та нахил до демократично-федералістського панславізму [72, с. 178]. Позитивісти наполягали на силі критичного пізнання [72, с. 178], сповідували антикріпосницькі ідеали свободи, рівності, братерства, поєднуючи їх із любов'ю до народу, вірою в його творчі сили [82, с. 113]. На зламі XIX–XX ст. українська інтелігенція вступила в політичну стадію розвитку [72, с. 184], що характеризувалась утворенням спектру політичних партій, формуванням українського самостійництва.

Матеріально-побутове та приватне життя представників розумової праці відрізнялось і залежало від багатьох чинників: рівня освіти, кваліфікації, фаху, займаної посади тощо. До високооплачуваної категорії населення відносилися професорсько-викладацькі кадри. Згідно з "Загальним статутом імператорських Російських університетів" 1863 р. ординарний професор отримував 3 тис. карбованців на рік, екстраординарний – 2 тис., доцент – 1200 (також "квартирні" й "харчові") [67, с. 132]. У Галичині, місячна зарплатня професорів вищої школи на початку XX ст. коливалася у межах 600–700 корон. Така сума гарантувала пристойне життя у багатокімнатних й умебльованих помешканнях, дозволяла комплектувати бібліотеки й утримувати прислугу [74, с. 15].

Життєвий рівень основної маси інтелігенції, насамперед учительства, був значно нижчим [66, с. 19]. Добробут юристів і медиків характеризувався середнім рівнем. Матеріальне становище

сільської інтелігенції було не таким сприятливим. У перші роки після реформи 1861 р. зарплатня сільського народного учителя коливалася у межах 30–120 крб. щороку, що не забезпечувало належних умов для життя [67, с. 136]. Для багатьох письменників і митців основними джерелами прибутку були державна служба, учителювання, журналістика тощо. Художня творчість давала тільки додаткові заробітки [74, с. 16]. Загалом, за матеріальним становищем українська інтелігенція прирівнювалася до верств суспільства, що на Заході характеризувалися як "середній клас" [66, с. 19].

Суттєво відрізнялися умови життя сільської і міської інтелігенції. Побут першої фактично був ідентичним селянському. Набагато кращими були побутові умови міських інтелігентів. Представники деяких розумових професій мали власну квартиру, дехто й приватний будинок. Серед найпоширеніших способів проведення дозвілля людей розумової праці було спілкування, влаштування інтелектуальних вечорів у приватних помешканнях, прогулянки на природі, а влітку – поїздки на відпочинок.

На зламі XIX–XX ст. серед представників української інтелігенції найпоширенішою була двопоколінна сім'я, яка включала батьків і неодружених дітей. Особливістю, яка відрізняла інтелігентську сім'ю від селянської, була кількість її членів. Дітонароджуваність у них становила 2–3 особи, тоді як у селян – 5–7 [85, с. 206]. Низький рівень народжуваності в сім'ях інтелігентів подекуди компенсувався за рахунок меншого, ніж у селян, рівня дитячої смертності, що зумовлювалося вищим рівнем знань батьків про догляд за дітьми, відносно кращими умовами побуту, ширшим доступом до кваліфікованої медичної допомоги [85, с. 206].

Відносини у інтелігентній родині базувалися на взаємній повазі та рівноправності її членів. Незважаючи на патріархальний устрій сім'ї, становище жінки було паритетне з чоловіком, цьому сприяло й те, що обоє мали однакові права на майно [85, с. 208]. Більшість родин мала можливість найняти прислугу, яка повністю чи частково виконувала хатню та господарську роботу, даючи дружині можливість зайнятися власними справами. Розлучень було мало: на сторожі сім'ї ставали, окрім закону, ще й громадська думка та звичаєвість, що відігравали важливу роль в українському суспільстві [84, с. 9].

У другій половині XIX – на початку XX ст. українська інтелігенція набула особливих соціальних, професійних, соціально-психологічних рис, що дозволяє охарактеризувати її як специфічну, самостійну соціальну верству. Змінилася соціальна роль інтелігенції, яка перебрала роль політичного лідера. Склався певний соціально-психологічний тип інтелігента: у масовій свідомості з цим поняттям пов'язувалася людина цілком визначеного стилю життя, поведінки, манери одягатися, матеріально-культурних потреб. Сформувалися й певні риси стереотипу "інтелігентної людини" – своєрідний кодекс соціальної поведінки та пріоритет духовно-етичних цінностей перед матеріальними.

Дослідження української інтелігенції немислиме без зрозуміння її історичного коріння, глибокого прив'язання до роду і прадідівської землі. Це були основні чинники та стимули, які впливали на формування світогляду і національної свідомості у молодих роках та на пізнішу діяльність і творчість. Серед них було чимало вихідців із родів козацько-старшинської еліти. Так, Олександр Якович Кониський (1836–1900) в "Автобіографії" зазначав: "Старинний рід Кониських вийшов на Україну з Галичини в 1613 р." [1, арк. 87]. Серед його представників були вйти, полкова та сотенна старшина, білоруський архієпископ Георгій Кониський [1, арк. 87]. Визначальну роль у вихованні О. Кониського відіграв батько, Яків Федорович, який заклав у ньому повагу до загальнолюдських цінностей, дотримання народних традицій, використання української мови лежали в основі виховання. У родині Кониських "строго держались звичаю починати учити дітей грамоті – "заучувати" – на Наума (1(13) грудня)" [1, арк. 87]. Перші уроки грамотності Олександрю дала ненька і дід по матері – священик Корній Малинка [34, с. 416], який прищепив онукові потяг до священицького служіння. Однак мати не бажала бачити "свого Саніка" з "широкими рукавами і в попівському капелюсі" [34, с. 416].

Також мав дворянське походження, що сягало до старшинського роду, Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895), який у споминах зазначав: "Родився я... в сім'ї українського походу, та такий, в котрій вже старосвітське українство було підковане новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою" [20, с. 151]. Хоча розмовною мовою родини була російська, він із повагою ставився до українських традицій, не соромився селянського побуту [35, с. 58]. Визначний вплив на це мав його батько, правник за фахом [6, арк. 3], який заклав у ньому схильність до інтелектуальних розважань, віротерпимість, зацікавлення історією, політикою. Родинне виховання зумовило поєднання у світогляді М. Драгоманова християнських цінностей, з філософськими ідеями XVIII ст., ідеалами якобінців і "демократичного цезаризму" [6, арк. 1].

Ще одним представником козацького роду, який дав Україні двох гетьманів, був Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1952) [18, с. 3]. З дитинства він пишався тим, що його предки творили історію України. Від народження йому довелося проживати поза Україною, у Вільні. Української національної свідомості в сучасному розумінні, як зазначав Д. Дорошенко, в родині не було, говорили російською. У збереженні українського "духу" була значна заслуга діда Дмитра Івановича Якова, який жив на родовому хуторі Дорошенків на Чернігівщині. Він говорив лише українською мовою, передплачував українські видання, зібрав чималу бібліотеку [18, с. 4], де Д. Дорошенко проводив час на канікулах. Зацікавлення "українством" підтримував і батько Д. Дорошенка, якому він найбільше завдячував "свідомістю національною" [18, с. 3].

Були серед української еліти й вихідці зі священницьких родів. Одним з найяскравіших представників був Михайло Сергійович Грушевський (1866–1931), який у автобіографії зазначав: "Я походжу з давньої (звістної з XVIII ст.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загніздила ся в Чигиринським повіті" [3, арк. 1]. Молоді роки М. Грушевського пройшли далеко від України, на Кавказі, серед російського і русифікованого населення. Тільки раз на три роки родина приїжджала в Україну. Батько "використовував сі об'їзди на те, – зазначав М. Грушевський, – щоб скріпити і поглибити в мені пієтизм до рідного краю, його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії" [15, с. 90]. Саме батькові він завдячував "живим прив'язанням до української стихії, котру пам'ятав в собі ще змалку" [14, с. 120].

Подальше становлення світогляду українських інтелігентів відбувалося у навчальних закладах під впливом освіти, товаришів, читацьких практик. Це були часи накопичення знань, розширення інтересів, захоплення новітніми політичними течіями. Попри загальні позитивні впливи, учням гімназій бувало не так уже й легко. Так, щодо О. Кониського "гимназическое начальство усмотрело его испорченность в том, что он пишет стихи на малорусском языке", унаслідок чого його було виключено з гімназії [28, с. 126]. Він продовжив навчання в Ніжинському ліцеї, де закінчував навчальні роки з відзнаками. Він вивчав: "Закон Божий, руський язык, арифметику, геометрию, географию, историю, чистописание, писание и черчение" [5, арк. 3], слухав додаткові курси німецької та французької мов. Його духовним наставником став Дмитро Пильчиков, колишній учасник Кирило-Мефодіївського братства [65, с. 65–69]. "Убогість, недуг на очі та інше тричі зупиняли" спроби О. Кониського закінчити Ніжинський ліцей [1, арк. 88]. У 1852 р. він отримав свідоцтво, на якому й закінчилася його офіційна освіта.

Михайлу Драгоманову теж не вдалося з першого разу закінчити навчання в гімназії. Причиною цього був запальний характер хлопця. Батько до ситуації поставився ліберально [69, с. 144]. Завдяки втручанню учителів формулювання про виключення М. Драгоманова з Полтавської гімназії було замінено звільненням з правом продовження навчання в університеті [30, с. 31–39]. На його формування особливий вплив мали два учителі – Казимир Полевич та Олександр Стронін, про яких він згадував із великим захопленням [6, арк. 3].

М. Грушевський з 1 вересня 1880 р. почав навчання у Першій Тифліській гімназії "на безплатному місці" так званого "економічного пансіонера", що було надане йому як синові діяча шкільництва [68, с. 10]. Батько віддав його до школи пізніше, що допомогло йому стати "кращим учеником не тільки своєї класи, але й цілої гімназії" [15, с. 89]. Юнак не мав змоги з кимось поділитися переживаннями: "Я був самотнім, мрійливим молодиком, загрузений у свої внутрішні переживання... вимірював я довгі фільми своєї будучої діяльності: образи, розмови..." [15, с. 89].

Нелегкими були роки навчання і Д. Дорошенка у Вільні. Радістю ставали поїздки на літні канікули в родинний хутір [18, с. 3]. Повертався юнак з багажем вражень про українську землю. Та серед гімназійних товаришів він не мав з ким ними поділитися, бо українців серед них не було. Це штовхало Д. Дорошенка на самостійні заняття, на пошуки джерел, книжок, усього того, що нагадувало йому Україну. Однією з таких спроб був складений ним короткий російсько-український словник для власного вжитку.

Ширші можливості з'являлися в університетах. Однак не всі мали змогу здобувати вищу освіту, яка потребувала витрат. О. Кониський обмежився самоосвітою, вивчаючи юриспруденцію та готуючись до іспитів на кандидата права [1, арк. 89]. Популярними були історичні студії. У 1859 р. М. Драгоманов вступив на історико-філологічний факультет Київського університету [30, с. 7], де не лише навчався, а й брав участь у виданні народних книг, недільних школах та ін. [78, с. 11]. Прагнення до глибшого вивчення історії привело до Київського університету і М. Грушевського (1886–1890). У Києві він познайомився з представниками "Старої громади", а її лідер Володимир Антонович, професор російської історії Київського університету, став його науковим наставником.

Навчатися у трьох університетах – Варшавському, Петербурзькому та Київському, мав змогу Д. Дорошенко. Варшавський університет не сподобався йому неприємною атмосферою та відсутністю наукових сил: хто був, "то викладав так нудно, що відбирав всяку охоту слухати" [18,

с. 12]. Провчився він тут недовго, проте взяв участь в організації Української студентської громади та акції допомоги львівським студентам під час "сецесії" 1901 р. [18, с. 12]. Найбільше йому імпонував Петербурзький науковий світ, бо "для українця Петербург був повний історичних споминів... Ця столиця, побудована на кістках українських козаків, була тісно зв'язана з долею українського національного руху..." [18, с. 13–14]. Його зацікавлення українською історією не було задоволено: в університеті її не викладали. Навчання на історико-філологічному факультеті він продовжив у Київському університеті, де поринув у студентський рух, включився у боротьбу за українізацію освіти [42, с. 9].

На формування світогляду впливали читацькі практики. Найбільше враження на О. Кониського справили твори Т. Шевченка [1, арк. 88], М. Костомарова, П. Куліша, російських письменників; твори зарубіжних авторів, зокрема Руссо, Діккенса, Вольтера, Фейєрбаха. Особливо до смаку М. Драгоманову припала книжка з батьківської бібліотеки "История государства Российского" М. Карамзіна, яку він прочитав двічі. У гімназійні роки, захоплюючись римською історією, він засвоїв античну класику [6, арк. 1]. Вивчаючи німецьку мову, в оригіналі читав О. Герцена та Гізо. Важливим серед українських творів виявилось "оповіданнячко" М. Вовчка "Панська воля", яке поклато початок його демократизму [20, с. 153]. М. Грушевський, будучи бібліотекарем у гімназії, "можна сказати, плавав у книжному морю і впивався ним" [15, с. 89]. Спершу це були російськомовні книжки: твори М. Карамзіна, М. Гоголя, "Енеїда" Вергілія. Українські друки потрапили до рук М. Грушевського під час літніх канікул, коли він із рідними приїздив у Сестринівку до родичів. Серед перших книг були Кулішева "Хата" та "Енеїда" І. Котляревського [14, с. 126]. Література, як зазначав М. Грушевський, послужила провідними нитками його інтересів і планів [3, арк. 2]. Серед літературних зацікавлень Д. Дорошенка були твори Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, П. Куліша, Т. Шевченка та ін. [18, с. 4].

В уявленнях української інтелігенції ще в молоді роки визрівали на основі виховання, навчання, впливу соціуму та літератури власні плани, цілі, установки, уявлення про те, чим вони хочуть займатися та чого хочуть добитися в житті. Українська інтелігенція, як зазначав М. Драгоманов, формувала життєві стратегії та вибір майбутньої професії "і для тіла і для духу" [6, арк. 10]. Однак їй доводилося рахуватися із різними життєвими обставинами. О. Кониський, завершивши навчання в гімназії, був змушений "вступити в життя на боротьбу з лишеннями і невгодами" [28, с. 126]. Через матеріальну скруту і проблеми зі здоров'ям, він не мав змоги реалізувати особисті зацікавлення. О. Кониський був змушений рано вступити в самостійне життя, керуючись стратегією "мати, щоб бути". Водночас свій сенс життя він віднайшов у громадській діяльності, якою прагнув спричинитися до розвитку українства.

Активна громадська позиція стала кредом життя і М. Драгоманова. Закінчивши університет у 1863 р., він почав працювати у 2-й Київській гімназії, а наступного року захистив дисертацію "Імператор Тиберій", що давало йому можливість викладати в університеті на правах приват-доцента [30, с. 8]. Подальші плани, участі в громадській діяльності, привели його до Київської громади. Творчі пошуки й роботу М. Драгоманов спрямував на зближення школи з життям, охоплення освітою широких мас, підвищення її ефективності. Він не полишив і дослідження з історії, у 1870 р. захистив магістерську дисертацію "Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит" і став доцентом Київського університету [30, с. 8].

На планах М. Грушевського позначилося захоплення белетристикою. Прийняття до друку у збірнику "Степ" оповідання "Бідна дівчина" (1885 р.) видалось йому знаковим: "Мені здавалось, що я знайшов себе як письменник і моя дорога стелилась передо мною ясно і виразно" [15, с. 89]. Свою мрію він називав "українознавством" і вагався між філологією та історією [3, арк. 2]. Проте врешті надав перевагу науці. Після закінчення університету, як стипендіат кафедри російської історії, чотири роки він готував працю "Барське староство", яку захистив у 1894 р. [3, арк. 4]. За рекомендацією професора В. Антоновича він переїхав до Львова, де очолив кафедру "всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи" [3, арк. 4–5]. Відтоді, упродовж 19 років його діяльність була пов'язана з Галичиною. Мета, зміст і щастя життя уявлялись йому у служінні національному відродженню [15, с. 90].

Здобувши фахову підготовку і вступивши у самостійне життя, кожна людина вибирає для себе певну професійну діяльність. Серед представників української інтелігенції були поширені різні види професій. Зокрема, професійна діяльність О. Кониського була пов'язана з адвокатською практикою, яка дозволяла йому забезпечити собі пристойне життя. Юридичну діяльність розпочалася у 1854 р., коли він прибув на державну службу у Прилуки, згодом у Полтаву [38, с. 19]. Після закінчення Кримської війни О. Кониський залишив державну службу і став адвокатським дрібним урядовцем. Відомий адвокат В. Спасович згадував, що він отримував хороші гонорари [27, с. 177]. Юридичну практику він здобував також працюючи за діловода у Г. Старицького [49, с. 7]. Крім того,

О. Кониський був приватним адвокатом. Він збирав гроші, щоб поїхати на екзамен до Харкова. Однак ці плани перервав арешт 1863 р. за "распространеніє малоросійской пропаганды" [1, арк. 90]. Повернувшись із заслання, О. Кониський у 1866 р. склав іспит на кандидата права та невдовзі отримав дозвіл на переїзд до Катеринослава, де займався адвокатською практикою [57, с. 9]. Діяльність адвоката і державного службовця О. Кониський продовжив і після 1873 р., оселившись у Києві [61, с. XL]. Під кінець свого віку він жив з невеликої ренти і віддавався роботі на благо загальноукраїнській справі [26, с. 63].

М. Драгоманов почав професійну діяльність із учителювання. У жовтні 1863 р. його призначено молодшим учителем географії Київської гімназії [30, с. 40]. Він зобов'язувався прослужити у відомстві Міністерства народної освіти не менше двох років, за що отримував "третинну не в залік платню" (550 крб. щороку) [30, с. 41]. Згодом викладав історію – спершу як приват-доцент у Київському університеті, за що отримував 1200 крб. щороку [30, с. 60], у 1870 р. став доцентом цього університету. Крім сталої платні, М. Драгоманов отримував додаткову винагороду в університеті [30, с. 67–70]. Однак він не зміг замкнутися на науковій роботі, а на зауваження щодо нехтування нею, відповідав, що йому більше до душі творити історію [60, с. 464]. Через активну діяльність М. Драгоманов був усунутий з університету. У 1889 р. ученого запрошено на кафедру загальної історії Вищого училища (майбутнього Софійського університету) з річною платнею 12 тис. франків [51, с. 90]. Тут М. Драгоманов розгорнув активну діяльність щодо організації навчального процесу, укомплектування бібліотеки, складання бібліографії.

Професійною викладацька діяльність стала і для М. Грушевського. Його наукова праця в Галичині розвинулася в трьох напрямках: 1) розбудова НТШ, яке стало неофіційною українською академією наук; 2) розгортання видавничої діяльності, пов'язаної з заснуванням Українсько-руської видавничої спілки (1889 р.), а також започаткування видання "Літературно-наукового вістника" та низки серійних видань НТШ; 3) підготовка українських істориків, головно студентів Львівського університету, які творили нову історичну школу Грушевського [48, с. 82].

Певні труднощі на початковому етапі професійної діяльності виникли у Д. Дорошенка. Після закінчення університету в 1909 р. за спеціальністю "історія", не маючи можливості отримати посаду в навчальних закладах Києва, він переїхав до Катеринослава, де працював учителем історії у комерційній школі [73, с. 37], додатково ще викладав краєзнавство у жіночому єпархіальному училищі. Він розпочав також систематичну наукову роботу в Катеринославській вченій архівній комісії, де його було обрано дійсним членом [39, с. 108]. Учительську працю продовжив у Києві, куди повернувся в 1913 р., поєднавши посаду бібліотекаря Історичного музею та секретаря Українського товариства імені Шевченка [73, с. 37]. Згодом він займав високі посади в академічних та навчальних установах, що сприяло політичній кар'єрі державного діяча.

Громадську діяльність О. Кониський почав у Полтавській громаді [54, с. 96]. Спільно із О. Строніним він організував у недільних школах і поза ними народні читання. З іншими громадівцями дбав про розповсюдження дешевих українських книжок так званих "метеликів" [55]. У Полтаві вони організували громадську бібліотеку. Вже згодом, у 1862 р. Кониський відкрив власну бібліотеку, у якій безкоштовно видавав книжки [5, арк. 38]. У листі від 14 квітня 1890 р. до О. Барвінського він писав: "не маючи на думці про яку-небудь користь чи нагороду. Робив тільки тому, що вважав се діло своїм і нашим" [97]. Згодом О. Кониський вступив до київської "Старої громади", де, за свідченням О. Лотоцького, ініціював чимало справ [26, с. 63]. Також він долучився до роботи у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства [62, с. 31–32]. З його ініціативи почалося формування фонду (близько 18 тис. крон) для розвитку української літератури й культури. Було зібрано значну суму коштів на купівлю у Львові друкарні для новоствореного НТШ, яке згодом обрало О. Кониського "почетним" і дійсним членом [5, арк. 32]. Важливим напрямком громадської діяльності ученого була співпраця з періодичними виданнями [75, с. 78–80]. О. Кониський цікавився політичним життям, брав активну участь у так званій "новій ері", за що зазнавав численних звинувачень.

М. Драгоманов включився в громадське життя у студентські роки. Спочатку він викладав у недільній школі на Подолі, а після її закриття – у Тимчасовій педагогічній школі [6, арк. 3–4]. Відомим став його виступ над труною Т. Шевченка у Києві: "Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець" [20, с. 158]. У 1863 р. Драгоманов вступив до Київської громади. Займався редакторською та видавничою справою, зокрема був редактором "Київського телеграфа", "Вольного слова", організував видавництво "Громади" у Женеві. У політичній діяльності М. Драгоманов залишався більше теоретиком, ніж практиком. Він був ідейним натхненником галицької Русько-української радикальної партії (1890 р.) [51, с. 25–26].

Громадсько-політична діяльність М. Грушевського у "львівський" період тісно перепліталася з суспільним життям Галичини. Найбільші його зусилля акумулювала робота в НТШ, яке у 1897 р. він

офіційно очолив [3, арк. 7]. Після 1905 р. він поширив наукову і громадську працю на Наддніпрянщину, закликаючи до всеукраїнського об'єднання. У 1908 році в Києві під проводом М. Грушевського засноване Українське наукове товариство із завданнями, подібними до НТШ у Львові [48, с. 83]. У політичній діяльності М. Грушевський пройшов шлях від співзасновника Національно-демократичної партії у Галичині (1899 р.) і Товариства українських поступовців у Києві (1907 р.) до творця засад Української самостійної держави.

Громадську діяльність Д. Дорошенко розпочав, друкуючи статті спочатку в галицьких, а потім у російських та українських періодичних виданнях. Співпрацював у петербурзькому журналі "Украинский вестник", часописах "Рада" та "Україна", а також у київському товаристві "Просвіта", Українському науковому товаристві [73, с. 36–37]. Є. Чикаленко так характеризував молодого Д. Дорошенка: "Має надзвичайну пам'ять, пише легко, гладко і скоро, а тому для щоденної газети дуже цінний працівник" [36, с. 6]. Д. Дорошенко брав активну участь у діяльності Катеринославської "Просвіти", організовував бібліотеки, збирав кошти на пам'ятники українським діячам тощо. Він входив до Революційної української партії та Української соціал-демократичної партії (у Галичині). З 1908 р. став одним із найактивніших членів Товариства українських поступовців [73, с. 37].

Поряд з професійною та громадською діяльністю представники української інтелігенції пробували свої сили і на літературній ниві. Тематика текстів відображала особисті зацікавлення, а також відповідала запитам часу. При написанні праць автори дотримувалися традицій національно-романтичної школи. Зважаючи на цензуру, вони часто використовували псевдоніми. Так, у О. Кониського їх налічують 141 (Верниволя, Горовенко, Перебендя, Переходовець та ін.) [53, с. 483]. Найпоширенішими темами були національні та суспільні. У ранніх творах О. Кониського відчувається антикріпосницький характер. Особливу увагу він звертав на новий тип людини – інтелігента, якому присвятив твори: "Семен Жук і його родичі", "Юрій Горовенко" та ін. [88, с. 53]. У М. Драгоманова цій тематиці присвячені твори "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Пропащий час – українці під Московським царством 1654–1876", "Чудацькі думки про українську національну справу" (1891 р.) та ін. [50, с. 216].

Особливою увагою авторів користувалися певні постаті. Першість належала Т. Шевченку. Дослідження його життя та творчості сприймалися як високопатріотична справа [83, с. 10]. У XIX ст. найбільший внесок у дослідження життєпису Т. Шевченка зробив О. Кониський, що написав працю "Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя" [83, с. 11]. Автор поставив завдання створити не лише подієву біографію Т. Шевченка, а й дослідити його настрої та переживання, розкрити характер. Багато уваги постаті Т. Шевченка присвятив М. Драгоманов (праці: "Святкування роковин Шевченка в "руському обществі", "Війна з пам'яттю про Шевченка" тощо [50, с. 216].

Популярними були історичні, літературно-критичні та етнографічні розвідки. У першій ґрунтовній праці з історії України "Малороссия в ее словесности" М. Драгоманов доводив, що український народ є спадкоємцем не лише козаків, а й державницьких традицій Київської Русі та Галицького князівства. У 1874 р. спільно з В. Антоновичем він видав збірник "Історичні пісні малоруського народу", який був відзначений Уваровською премією [30, с. 106]. Серед літературно-критичних праць особливе місце займає "Література російська, великоруська, українська і галицька", яку автор задумував як критичний огляд "народовської ортодоксії" [20, с. 91].

Вінцем наукової діяльності М. Грушевського стала 10-томна "Історія України-Руси" [82, с. 539], яка базувалася на авторській схемі східноєвропейської історії і стала першою фундаментальною науковою історією України. Основний задум праці – науково обґрунтувати безперервність і єдність українського історичного процесу. У 5-томній "Історії української літератури" М. Грушевський оригінально підійшов до інтерпретації літератури не лише як явища, яке допомагає виявити особливості художньої творчості письменників, а й як до соціологічної категорії, яка виконує важливу суспільну функцію [48, с. 95].

Окремим напрямом стали історіографічні та бібліографічні дослідження. У 1904 р. вийшла праця Д. Дорошенка "Указатель источников для ознакомления с Южной Русью" [39, с. 105], у якій автор уперше подав свою схему періодизації історії України. Тоді ж молодий дослідник видав працю "Народная украинская литература. Сборник отзывов на народное украинские издания", яка стала першою українською рекомендованою бібліографією [43, с. 33]. Не втратила наукового значення і сьогодні основна історіографічна праця Д. Дорошенка "Огляд української історіографії" (1923 р.).

Відправною точкою в розумінні "українськості" серед інтелігенції була етнічна самоідентифікація. Одним із першочергових завдань її представників було творення символів, інфраструктури та ідейної бази українського руху, а це, своєю чергою, передбачало чітке виокремлення визначальних рис українського народу, тобто того, що відрізняло його з-поміж інших.

Так, на думку О. Кониського, єдиним способом національного самовизначення українців було отождення себе з власним народом, його мовою та культурою [4, арк. 1]. Обов'язок інтелігенції полягав у тому, щоб пояснити селянинові, ким він є насправді, показати цінність українських культурних традицій, допомогти сприйняти світ у національних категоріях, а не у формі традиційної самоідентифікації, яка базувалася на територіальній, становій та релігійній приналежності. Важливим компонентом самоідентифікації вважали мову [32, с. 262]. Так, М. Грушевський стверджував, що розвиток літературної української мови є одним із основних засобів культурного поступу й національного життя. Першорядне значення також надавалося можливості освіти рідною мовою [76, с. 221]. М. Драгоманов вважав боротьбу за національну народну освіту чи не найактуальнішим завданням українців [30, с. 642].

На зламі XIX–XX ст. розуміння "українськості" у світобаченні української інтелігенції поступово відійшло від народницько-романтичних ідей і набуло іншого сприйняття вже крізь призму державницької традиції. Важливим елементом у розумінні "українськості" було конструювання історичної традиції української народності, яка б відрізнялася від офіційної російської та показувала самостійницький державотворчий процес української нації, а відтак і рівноправність з "історичними" народами. М. Грушевський в автобіографії відзначав, що опрацювання суцільної історії України було завданням усього його життя, задушевною мрією і справою честі його і його покоління [3, арк. 10]. У фундаментальній праці "Історія України-Руси" він вивів традицію української державності з заснування Київської Русі і виклав матеріал так, що всі періоди історії України-Руси є "тісно й нерозривно сполучені між собою..." [80, с. 16]. Д. Дорошенко, незважаючи на світоглядні розходження з М. Грушевським, погоджувався з ним у цьому плані. Він підкреслював, що історичне існування нації не припиняється з втратою її самостійного існування, а перебуває у безперервній тягlostі [71, с. XL].

Дещо інші акценти в розумінні "українськості" розставляв М. Драгоманов, який розглядав національне питання передусім крізь призму європоцентричного бачення. Його улюблена формула була така: "Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і в формах культурної праці" [60, с. 465]. Він хотів бачити народність, тобто "українськість" у формі, але не у змісті, наголошуючи, що у змісті потрібно європеїзуватися, зберігаючи ідентичність, шукати перспективи розвитку.

У свідомості української інтелігенції не було чіткого окреслення кордонів і територіальних меж України у світовому геополітичному просторі. Назагал це мали бути землі, де споконвічно проживало українське населення і творило свою історію та культуру [70, с. 436], і де в новому часі українці становили етнічну більшість. У руслі модернізаційних процесів перед українською інтелігенцією постало питання, як із розрізнених регіонів створити цілість, якщо не у територіальному, то хоча б в ідейному плані. Величезну роль у його вирішенні відіграли взаємини між галицькими та наддніпрянськими діячами. Перші спроби контактів наддніпрянців з Галичиною обмежувалися пошуками інформації про регіон, а з другої половини XIX ст. ці контакти набули конкретніших обрисів.

Одним із перших представників наддніпрянської інтелігенції, що звернув увагу на Галичину з огляду на репресії проти українців у Росії, був О. Кониський [60, с. 422]. Свої праці до Галичини він почав надсилати ще з 1859 р., і це була перша спроба Центральної України "заговорити" з галичанами. О. Кониський переймався проблемами у взаєморозумінні між різними частинами України. У листі до О. Барвінського він писав: "У мене найбільш болить душа, що галицькі русини показали на ділі не такими як я гадав собі" [98, арк. 7]. О. Кониський втручався і в політичне життя Галичини, за висловом С. Єфремова, "принципально допускав компроміси, йшов на них і іноді спотикався" [21, с. 135], найяскравішим прикладом чого була його участь у "новій ері".

Перший контакт М. Драгоманова з галицькою інтелігенцією відбувся у 1871 р., коли він у Відні познайомився з Мелітоном Бучинським і його товаришами, увійшов у середовище студентського товариства "Січ" [81, с. 3]. Про перші враження він писав: "Познайомившись з Галичанами у Відні і вступивши в листування з львівськими літераторами... я помітив, що галичани, не дивлячись на своє західніше положення, в ідейному відношенні відсталіші від Європи, ніж росіяни... я склав план поширити в Галичині українське спрямування за допомогою російської (великоросійської) літератури, яка... підірве в Галичині клерикалізм і бюрократизм і поверне молодь до демосу..." [6, арк. 21–22]. Важливим елементом контактів М. Драгоманова з Галичиною було не лише листування з її діячами, але й листи до редакції журналу "Друг" [64, с. 75–76], що мали значний вплив на радикальну молодь.

Зв'язки М. Грушевського з Галичиною почали формуватися задовго до його приїзду 1894 р. до Львова. Однак безпосередні контакти пов'язані зі затвердженням його на посаду професора історії у Львівському університеті. Вступна публічна лекція М. Грушевського, за свідченням "Діла", зробила добре враження завдяки тому, що була виголошена "в тоні поважнім, науковим" [16, с. 1]. Прийняли молодого вченого тепло. Про це він писав О. Барвінському: "Щиро дякую Вам за сердечне,

братське привітання, дай Боже, щоб справдилися Ваші бажання... щоби як найбільше на новій ниві користі дати спільній вітчизні" [94, арк. 21].

Д. Дорошенко познайомився з Галичиною влітку 1904 р. під час університетських курсів у Львові [39, с. 105]. Тут він слухав лекції М. Грушевського, І. Франка, Ф. Вовка, К. Студинського, особисто познайомився з трьома першими лекторами, що відіграли чималу роль у формуванні його поглядів. У спогадах писав: "Я був у Львові, цім вимріяним з молодих років у моїй уяві духовім осередку українського життя..." [86, с. 540]. Подальші контакти з Галичиною були пов'язані вже з діяльністю Д. Дорошенка як крайового комісара Галичини і Буковини в 1917–1918 рр.

У взаєминах між наддніпрянськими й галицькими діячами нерідко виникали конфлікти. Як зазначав у споминах О. Лотоцький, зазвичай, через те, що "нам чужі були політичні умови австрійської Галичини, галичанам так само чужі були умови політичного життя російської України" [26, с. 52]. О. Кониський писав: "Я запевнився, що нема й гадати про прямування до України Руського ідеалу. Постав "Галицький" ідеал..." [94, арк. 27]. З цим не хотіли миритися наддніпрянські діячі, вкладаючи у формування ідеї української єдності чимало власних сил і коштів, а водночас розглядаючи Галичину як тимчасовий осередок, зобов'язаний підпорядкуватися загальноукраїнській справі.

Зростання мобільності населення у XIX ст. спричинилося до поширення такого соціокультурного явища, як подорожі, які здійснювали з оздоровчою або пізнавальною метою, переслідували наукові цілі та ін. Вони допомагали конструювати порівняльні орієнтири, були джерелом здобуття відомостей. Для української інтелігенції подорожі були практичною можливістю представити себе та українців світу та пізнати сам світ.

Перша далека поїздка О. Кониського пов'язана з арештом у 1863 р., після якого його відправлено на заслання до Вологди, пізніше – у Тотьму [1, арк. 89]. Тут він зустрів майбутню дружину. На засланні у нього загострилися проблеми зі здоров'ям. Завдяки родинним зв'язкам дружини, йому дозволили залишити Воронеж. Згідно з указом російського імператора Олександра Миколайовича від 4 жовтня 1865 р., "Кониський і його жінка, відправляється через Москву і Петербург в Австрію, Германію, Швейцарію і Францію, терміном на один рік" [5, арк. 49]. За кордоном Олександр Якович не тільки поправив здоров'я, але й збагатив внутрішній світ.

Для М. Драгоманова першим виїздом за кордон стало трирічне наукове відрядження за кошт університету [30, с. 74]. Він об'їздив головні центри Німеччини, Австрії, Італії, Чехії, у яких вивчав європейську історіографію, початкову освіту, політику, право. "Взагалі ж слабка сторона моєї поїздки, – зауважив він згодом, – це надзвичайна різноманітність предметів, на які я звертав увагу. Втішаю себе тим, що я заклав собі фундаменти для багатьох робіт..." [40, с. 19]. З науковими цілями здійснював закордонні подорожі і М. Грушевський. У 1903 р. його запрошено до вільної російської школи в Парижі [48, с. 17]. Прочитавши лекції, він із Парижа вирушив до Лондона, а звідти до Лейпцига та Берліна, де домовився про французьке й німецьке видання "Історії України-Руси".

Частими були поїздки на відпочинок чи з оздоровчою метою. О. Кониський, який страждав на різні хвороби, зокрема важкою серцевою недугою, мусив лікуватися у теплих краях, головню у Криму [45, с. 62]. Однак ці подорожі були не часті, бо потребували витрат. М. Грушевський з сім'єю полюблив відпочивати у Карпатах. У 1907 р. він купив віллу на березі Черемоша, у с. Криворівні [79, с. 827–828]. Тут серед спокою, якого йому так часто не вистачало та дивовижної природи, він міг залишитися наодинці зі своїми думками, відкидаючи метушню та тривоги.

Враження від подорожей лягли в основу багатьох творів. У М. Драгоманова – це "Австро-руські спомини", у яких він розповів про знайомство з Галичиною [20, с. 154]. Спостереження під час першої закордонної поїздки щодо порушення національних прав слов'янських народів з боку Німеччини та Росії М. Драгоманов виклав у праці "Східна політика Німеччини та обрусіння" [40, с. 19]. Натомість на О. Кониського велике враження справили службові поїздки Чернігівською та Полтавською губерніями, де він бачив несправедливість щодо селян. Ці враження були покладені в основу літературних творів: "Суддя Гарбуз", "Антін Калина" та ін. [87, с. 261]. Д. Дорошенко, здійснивши захоплюючу подорож Волиню влітку 1911 р., відвідавши Берестечко, Почаїв, Радзивилів, Городок (зокрема музей барона Штейнгеля), письменника Д. Маркевича у Михайлівці під Острогом, відобразив свої враження від подорожі у праці "По рідному краю" [56].

Подорожі формували у свідомості української інтелігенції уявлення про місце України у світі. Так, у Німеччині М. Драгоманов був вражений духом національної нетерпимості. У листі до товариша М. Шульженка від 21 січня 1871 р. він писав: "Європа вступила в період такої ненависті... Що я тут наглитався газет, журналів, брошур... а до сих пір доброго слова про нас і про слов'ян взагалі не зустрів" [40, с. 19].

Увагу українських інтелігентів привертала найближчі сусіди – росіяни та поляки, ставлення до яких визначалося індивідуальним переконаннями чи світоглядними орієнтаціями. О. Кониський

говорив про "середньовічний" похід Росії проти національних індивідуальностей [23, с. 31], акцентував на неможливості відгукнутися на заклик М. Драгоманова "стати з росіянами під один дах" [58, с. 173], застерігав перед загрозами "московського чобота" [46, с. 83]. Натомість М. Драгоманов називав російський народ "старшим братом українського" [30, с. 6]. Як прихильник федералізму, він закликав "стояти ногами й серцем на Україні, свої голови держати в Європі, а руками обіймати всю Слов'янщину" [90, с. 169]. Австрійська імперія мислилася як засіб для розвитку українства [24, с. 22]. Стосунки з поляками були складними: у публіцистичній спадщині збереглося чимало різких висловлювань на їх адресу [76, с. 135]. Унаслідок особистого досвіду українські діячі приходили до усвідомлення необхідності власними силами здобувати свої права, бо проблеми України нікого не цікавили так, як їх самих.

Формування особистих стосунків було важливим елементом життєвого шляху української інтелігенції. В основі вибору, звичайно, були взаємні почуття, також вони шукали вірного та щирого друга. Обставини знайомства та одруження були різними. Майбутню дружину Марію Пестерову, яка була донькою заможного купця, О. Кониський зустрів на засланні, у Тотьмі [27, с. 513]. Та родинне життя не склалося: наприкінці віку О. Кониський характеризував шлюб як нещастя всього життя. Попри позитивні якості, "розумна, вольова" Марія Олександрівна "як Росіянка, українськими справами не цікавилась" [9, с. 97] та не підтримувала поривів чоловіка, життя якого "нероздільно було сполучене з життям України" [37, с. 105]. Та, незважаючи на це, у сім'ї Кониських було аж семеро дітей, але відомості збереглися лише про деяких [7, с. 56–59; 45, с. 62]. У листах О. Кониський неодноразово нарікав на відсутність уваги від родини: "Ніщо то й лихо, як не брак догляду... та де ж його взяти? Хотів я... придбати його і моральною, і матеріальною ціною; але що з того вийшло? Гіркий сміх та й годі!" [7, с. 57]. Водночас він переймався справами близьких, їх клопотами, здоров'ям [17, с. 56].

Щасливішим виявився шлюб М. Драгоманова з Людмилою Кучинською, яку він знав з юних літ, бо їх сім'ї товаришували. Одружившись у 1864 р., вони намагалися не розлучитися: згідно зі свідченням Л. Драгоманової, за 31 рік подружжя лише тричі їм довелося зустрічати Новий рік нарізно [31, с. 280]. М. Драгоманов, попри зайнятість, був дуже турботливим батьком і чоловіком [2, арк. 1]. Наймаючи приватних учителів для дочки Ліди, він твердив: "Твоїм багатством будуть твої знання. Як вийдеш заміж, це буде твоє віно!" [31, с. 304]. У Драгоманових було шестеро дітей, з них дорослими стали троє – старша дочка Ліда, син Світозар та наймолодша донечка Аріадна. Дружина не тільки переймалася його справами, що видно з листування [2, арк. 1], але й допомагала – переписувала, упорядковувала тощо. В останні роки, коли М. Драгоманов важко хворів, Л. Драгоманова доглядала за ним [31, с. 284]. Смерть М. Драгоманова стала важкою втратою для жінки, про що свідчать її спомини: "Я поховала моє життя, моє щастя, моє дитя!" [31, с. 279].

Гармонійне сімейне життя було й у М. Грушевського, який одружився у 1896 р., уже в доволі зрілому віці, з львівською учителькою Марією Вояховською [17]. Як зазначав В. Дорошенко: "Марія Сильвестрівна була бідна і мало кому відома вчителька, і шлюб її з Грушевським в очах українського громадянства був для нього мезальянсом..." [52, с. 10]. Та цей союз був вдалим. У 1900 р. у них народилась єдина донька Катерина ("Кулюня"). З родинного листування видно, що М. Грушевський був турботливим батьком і люблячим чоловіком [29, с. 31].

Д. Дорошенко у 1906 р. одружився з Наталею Васильченко, випускницею драматичного відділу музичної школи М. Лисенка [42, с. 9]. Дружина стала йому другом і радником, підтримувала та допомагала у громадських справах. Правда, дітей у сім'ї не було. Д. Дорошенко дбав про акторську кар'єру дружини. Перебуваючи часто у від'їздах, він писав: "Як мені скучно за тобою! Віриш, не хотілося б нічого бачити, ні же Відня, ні Лозанни, а щоб бути з тобою!" [86, с. 533]. Про родинне життя Наталія Дорошенко згадувала: "44 роки спільного життя, 44 роки спільних переживань, спільних радощів і смутків... З його боку не було найменшого темного моменту в нашому житті" [47, с. 15].

Побутове життя теж вирізнялось особливостями. Найкраще збереглися відомості про облаштування О. Кониського у Києві, де він провів більшу частину життя. Жив він на Бібіковському бульварі, навпроти пам'ятника Бобринському, у власному будинку [21, с. 131]. Мешкав на другому поверсі у світлиці, окремо від родини. Посеред невеличкої кімнатки, з одним вікном навпроти дверей, стояв стіл, перед ним "канапка" [33, с. 163], далі перед вікном робочий стіл Олександра Яковича та стелажі з власною книгозбірнею, що нараховувала 891 позицію та написом: "книг з дому не даю". На одній зі стін висів великий портрет архієпископа Юрія Кониського, поряд менші – Т. Шевченка та Ю. Федьковича. У кімнаті стояло також ліжко та маленький чайний столик [21, с. 131], тобто вона служила господареві за спальню, їдальню і кабінет. В Олександра Яковича була також власна прислуга в особі двірника Василя та його жінки Марини [21, с. 132]. На схилі віку він уже не виходив вечорами, зате в нього можна було зустріти когось із киян або приїжджих, людей різного віку, становища та поглядів. Жив О. Кониський у тому будинку до 1899 р. [22, с. 235]. Незадовго до смерті

він його продав і поділився грішми з дружиною. Марія Олександрівна купила новий дім на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці і дачу в Боярці. У новому будинку жінки О. Кониський "зайняв дві невеличкі кімнати" [9, с. 98], де і прожив до кінця життя. Будучи досить ощадливою людиною, він записував усі витрати. У одній із записних книжечок за 1893 р. зберігся такий їх перелік: чай (26,80), цукор (22,55), вино (4,80), тютюн (34), світло (10), ліки (95,56), слуга (34,10), прачка (23,44), книжки (68), переписка (31,65), "на вбогих" (22,60), поїздки (60,45), "ізвозчик" (11,42), членські внески (5,40), "всячина" (14,35). Загальна сума за рік становила 645 крб. 93 коп. [91, арк. 3].

М. Драгоманов, як емігрант, часто переїжджав. Одним із осідків для його родини стала Женева, яка була тоді центром політичної еміграції для вихідців майже з усіх країн Європи [95, арк. 4]. Жили Драгоманови у маленькому трикімнатному будиночку на околиці біля річки [96, арк. 2]. Робітницю винаймали лише як прачку. Подекуди і М. Драгоманову доводилося брати на себе домашні клопоти. У листі від 20 червня 1887 р. до І. Франка він зазначав: "захорувала жінка, і я серед тих праць повернувся в няньку" [25, с. 254]. У 1899 р. М. Драгоманов перебрався з сім'єю до Софії вже на постійне місце проживання. Тут вони мешкали у власному будинку. Михайло Петрович мав кабінет. І як згадувала дочка Ліда: "Жваво і весело працював він серед гомону своєї маленької сім'ї" [31, с. 298]. Була у М. Драгоманова звичка записувати все на маленьких шматочках паперу, які він потім складав у конверти. Він листувався з багатьма європейськими ученими, обмінюючись з ними науковими матеріалами. Коли М. Драгоманову потрапляла на очі якась цікава інформація, то міг записати її на будь-якому клаптику паперу. Тому в домі всі, зокрема служниці, були виховані у пошані до кожного клаптика з записом [31, с. 298].

Першим власним помешканням Грушевських стала збудована у Львові в 1902 р. вілла побіч будинку І. Франка на вулиці Понінського, 6 (нині вул. І. Франка, 154). Життя, як писав згодом М. Грушевський, у "далекій від міського гамору віллі немало причинилося до можності упорядкувати свою наукову роботу й протиставити ся упадку здоров'я" [3, арк. 11]. Це була творча лабораторія, місце щоденної праці професора в кабінеті з багатою бібліотекою. Один із дослідників творчості М. Грушевського так охарактеризував атмосферу його дому: "Тут, уверху на Софіївці, панував родинний лад, матеріальний достаток, затишок і тепло – побутувало своєрідне підсоння інтелектуальності, носилась аура культурно-мистецького і літературно-наукового спілкування, атмосфера взаєморозуміння, довіри, спільності думок і почувань" [52, с. 14].

Про зацікавлення Д. Дорошенка залишила спогади його дружина. Вона зазначала, що ще з дитинства він любив музику і мав чудовий слух. Часто наспівував, упорядковуючи книжки. Особливо любив церковні та українські народні пісні. У виборі музики він був консерватором. З опер йому найбільше подобалася "Аїда", яку він переглянув більша ста разів [19, с. 130]. Удома він грав на фортепіано, музика для нього була і насолодою, і відпочинком. Натомість вмовити його погуляти було важко [19, с. 131].

Широкий спектр зацікавлень, професійна зайнятість, громадська діяльність української інтелігенції сприяли великій кількості знайомств. Так формувалося широке товариське коло представників української інтелігенції, які у часи, коли лише починала формуватися модерна національна свідомість, намагались зорганізувати навколо себе своїх однодумців. Проте не обходилося і без конфліктів. Найчастіше вони виникали через зміну політичних поглядів, існував також "конфлікт поколінь". Саме у такій площині розвивалися стосунки між І. Франком і М. Драгомановим [58, с. 137; 70, с. 70].

Негативне відображення на взаєминах між О. Кониським і П. Кулішем поклала "любовна афера" [41, с. 41]. Та, незважаючи на суперництво в особистому житті та в розходженнях політичних поглядів, між ними була плідна наукова співпраця. [41, с. 53]. Переживаючи за О. Кониського, П. Куліш неодноразово закликав його обережно ставитися до своїх справ і висловів [12, с. 148]. Крім того, він познайомив О. Кониського з редактором "Чернігівського листка" Леонідом Глібовим, редактором львівського "Слова" Богданом Дідицьким [11, с. 114].

Плідними були товариські контакти між О. Кониським і М. Грушевським. Вони заприятелювали, коли М. Грушевський навчався у Київському університеті [10, с. 117]. Свідченням їх контактів є згадка О. Кониського у листі до М. Дикарева від 19 квітня 1894 р., у якій він повідомляв про затвердження М. Грушевського професором Львівського університету і додав: "дождався плодів з того, що року 1889 посіяв!" [13, с. 375]. З листування О. Кониського з М. Грушевським видно, що взаємини між кореспондентами були щирі, дружні, навіть родинні [45, с. 63]. Охолодження взаємин стало наслідком розходжень у поглядах на "нову еру": "На сій точці, – стверджував М. Грушевський, – розбилась і моя з ним колись дуже сердечна приязнь, а певно і не одна моя" [38, с. 53].

З галицьких діячів найбільш приязні взаємини у О. Кониського склалися з О. Барвінським. Познайомилися вони у 1865 р., коли Кониський, виїжджаючи за кордон на лікування, заїхав до Львова [8, с. 94]. Однак тільки з 1884 р. між ними налагодилися дружні стосунки, які О. Кониський

“дотримав... аж до самої смерти” [21, с. 134]. Їх багато зближувало: переконання, врівноважений характер, пунктуальність, цілеспрямованість, працездатність. Проте траплялися й непорозуміння. Одне з них було викликано тим, що О. Барвінський без дозволу відкрив декілька псевдонімів О. Кониського, що було особливо небажаним з огляду на цензуру в Росії [93, арк. 8].

Інколи діячі намагалися розмежувати товариські й “ідейні” питання, щоби зберегти добрі взаємини. Так, Д. Дорошенко у листі до В. Липинського від 18 травня 1931 р. обіцяв під час майбутньої зустрічі не “чіпати питань, болючих для нас обох, не говоритимемо про те, що може нас ділити, говоритимемо про те, що у нас є спільного” [47, с. 39].

Таким чином, український інтелігент другої половини XIX – початку XX ст. являв собою тип інтелектуальної особистості, зайнятої у сфері розумової праці, з широкими просторовими уявленнями, визначеною системою цінностей та активною громадянською позицією. Інтелігенція йшла в авангарді тенденцій суспільного розвитку, модернізації громадсько-політичної сфери та всього того, що включало в себе поняття “прогресу”, а водночас творила та зберігала культурні традиції українського народу, вважаючи ціллю свого життя служіння національній справі.

Формування світогляду українського інтелігента відбувалося поетапно. Безпосередній вплив на нього мав соціокультурний і географічний чинник. Природа рідного краю, виховання у сім’ї, де існували традиції, історична пам’ять про українське етнічне походження сприяли появі українолюбських / народолюбських орієнтацій. У молоді роки формування світогляду проходило в навчальних закладах, під впливом освіти, друзів, читацьких практик. Важливим чинником формування життєвих стратегій і наукових поглядів українського інтелігента було знайомлення з тогочасним інтелектуальним середовищем, до якого входили викладачі вищих навчальних закладів та відомі громадські діячі.

Професійна діяльність українського інтелігента базувалася на розумовій праці. Однією з основних умов до професійної зайнятості було забезпечення певного рівня добробуту своїй родині. Натомість громадсько-політична діяльність скеровувалася на збереження та розвиток всього українства. До неї належала співпраця у різних громадських організаціях та наукових товариствах, організація видавничої справи тощо. Політична активність зумовлювалася обставинами часу. Становлення та мінливість українського політичного життя пов’язана з еволюцією поглядів, інколи – зміною політичних орієнтирів. Власні думки та гострі питання суспільного життя український інтелігент висвітлював у публіцистичних і наукових текстах, які охоплювали різні сфери наукових зацікавлень, від історії, літературознавства до етнографії та політології.

У системі світоглядних цінностей українського інтелігента важливе місце займала “українськість”, яка розумілася ним крізь призму визначальних рис самоідентифікації українського народу. У другій половині XIX ст. це розуміння сприймалося у світлі народницько-романтичних ідей. Основним завданням український інтелігент вважав розвинути традиції і донести “українськість” до свідомості народних мас, допомагаючи їм сприймати світ у національних категоріях. На зламі XIX–XX ст. розуміння “українськості” було поглиблене державницькими прагненнями. Інтелігенція взяла на себе наукове обґрунтування безперервної історично-правової традиції українців. Особливе значення в конструюванні образу цілісності української території мала співпраця та взаємини між українською інтелігенцією Наддніпрянщини та Галичини. Неабиякий вплив на формування уявлень українського інтелігента про місце України у світі мали подорожі, особливо закордонні, які були джерелом нових знань та світоглядних орієнтацій.

Найближчим оточенням українського інтелігента була сім’я та товариське коло. Сімейні стосунки були важливим елементом реалізації особистості в житті, впливали на сприйняття світу та психологічний стан. Український інтелігент, що був людиною творчою, постійно зайнятою інтелектуальною працею та громадськими справами, мав небагато часу на організацію побуту, дозвілля. Власні помешкання служили осередком наукових знань, з бібліотекою, творами мистецтва, де часто сходилися і дискутували представники тогочасної інтелектуальної еліти. Товариське оточення складалося головню з інтелектуального середовища, часто ідейно неоднорідного. На цій основі виникали конфлікти та непорозуміння. Відтак до кола найближчих осіб належали переважно особи, не відомі широкому загалу, з якими можна було поспілкуватися про прості буденні речі, радощі та душевні переживання.

Список використаних джерел

1. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології (далі – ІЛ. ВРФТ), ф. 77, оп. 1, спр. 1604, арк. 87–90.
2. ІЛ. ВРФТ, ф. 26, оп. 1, спр. 80, арк. 1.
3. ІЛ. ВРФТ, ф. 122, оп. 1, спр. 1, арк. 1–11.
4. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБ. ВР), ф. 11, оп. 1, спр. 4585, арк. 1.
5. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2204, арк. 3, 38, 49.
6. ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 2, спр. 90, арк. 1–22.
7. Александрова Г. “...В добрий час почнемо листуватися”. Листи О. Кониського до Ганни Берло / Г. Александрова // Дивослово. – 2006. – № 12. – С. 52–60.

8. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. / [Упор. А. Шацька]. – Т. 1. – Київ: Смолоскип, 2004. – 528 с. 9. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами / Г. Берло // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С. 92–101. 10. Бурлака Г. Листи М. Грушевського до О. Кониського / Г. Бурлака // Український історик. – 1994. – № 1–4. – С. 117–134. 11. Возняк М. З життя чернігівської громади в 1861–1863 рр. Листи Леоніда Глібова й Семена Носа до Ол. Кониського / М. Возняк // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 114–124. 12. Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським / М. Возняк // Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 139–148. 13. Возняк М. Ол. Кониський і перші томи "Записок" (З додатком його листів до Митр. Дикарева) / М. Возняк // Записки НТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 339–390. 14. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 103–154. 15. Грушевський М. Як я був колись белетристом / М. Грушевський // Український історик. – 1980. – № 1–4. – С. 89–90. 16. Діло. – 13 вересня 1894. 17. Діло. – 14 (26) мая 1896. 18. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – 167 с. 19. Дорошенко Н. Дмитро Іванович Дорошенко: спогади / Н. Дорошенко // Український історик. – 2006. – № 1–3. – С. 128–140. 20. Драгоманов М. Австро-руські спомини. Частина перша / М. Драгоманов // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х томах. – Київ: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 151–288. 21. Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) / С. Єфремов // Молода нація. – 2003. – № 2 (27). – С. 126–169. 22. Єфремов С. Щоденники 1923–1929 рр. / С. Єфремов. – Київ: ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 848 с. 23. Кониський О. Історична місія Росії / О. Кониський // Правда. – 1891. – Вип. 1. – С. 31–34. 24. Конисский А. Просвещение в Галицкой Руси / А. Конисский // Русская мысль. – 1883. – С. 20–41. 25. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / [Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич та ін.] – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 560 с. 26. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина перша / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Т. VI. – 286 с. 27. Маркович Д. З давнього минулого. Про Олександра Яковича Кониського / Д. Маркович // По степах і хуторах. – Київ: Дніпро, 1991. – 541 с. 28. Матушевський Ф. Александр Яковлевич Конисский (Некролог) / Ф. Матушевський // Киевская старина. – 1901. – № 1. – С. 125–151. 29. Матяш І. "Одну потіху маю – в своїй доньці..." (з листів М. Грушевського до К. Грушевської) / І. Матяш // Архіви України. – 1996. – № 1–3. – С. 29–37. 30. Михайло Драгоманов: Документи і матеріали / [Упоряд.: Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський та ін.] – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2001. – 732 с. 31. Михайло Драгоманов у спогадах / [Уклали І. Гриценко, В. Короткий]. – К.: Либідь, 2012. – 312 с. 32. Переписка М. Драгоманова з Мелітом Бучинським. 1871–1877 / [Зладив М. Павлик] // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1910. – Т. XIII. – 353 с. 33. П. С. [Стрельбицький П.] Спомини про О. Я. Кониського / О. Огоновський // Літературно-науковий вістник. – 1902. – Т. 20. – Кн. 12. – С. 162–167. 34. Огоновський О. Історія літератури руської / О. Огоновський // Світ. – 1882. – Ч. 13. – С. 416–438. 35. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 38–64. 36. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с. 37. Spectator [Лотоцький О.] Некролог // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Річн. IV. – Т. XIII. – С. 105–112. 38. Александров О. Історико-правовий аналіз діяльності та наукової спадщини О. Кониського: автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Александров О. – Ніжин, 2007. – 188 с. 39. Андреев В. Дмитро Дорошенко: "перший" чи "другий" в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) В. Андреев // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 102–122. 40. Андрусак Т. Шлях до свободи Т. Андрусак. – Львів: Світ, 1998. – 192 с. 41. Антонович М. П. О. Куліш та О. Я. Кониський / М. Антонович // Український історик. – 1970. – № 1–3. – С. 38–53. 42. Білецький Л. Дмитро Дорошенко / Л. Білецький. – Вінніпег, 1949. – 24 с. 43. Божук Л. Роль Д. Дорошенка у формуванні освітнього простору / Л. Божук // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2008. – С. 32–35. 44. Бойчук С. Інтелігенція та її роль у становленні соціокультурної ідентичності / С. Бойчук // Інтелігенція і влада. 36. наук. праць. – 2002. – Вип. 1 (2). – Част. I. – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 32–37. 45. Бурлака Г. Олександр Кониський: нові грані постаті: на матеріалі листування з М. Грушевським / Г. Бурлака // Український історик. – 2004–2005. – № 3–4. – С. 60–68. 46. Великий громадянин (з нагоди 100-ліття народин О. Кониського) // Просвіта. – 1936. – Річн. I. – Число 1–9. – С. 82–83. 47. Винар Л. Дмитро Іванович Дорошенко: життя і діяльність / Л. Винар // Український історик. – 2001. – № 1–4. – С. 9–67. 48. Винар Л. Силуети епохи. Історичні розвідки / Л. Винар. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 184 с. 49. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. на Україні. Книга перша. Полтавська громада / М. Гніп. – Харків: ДВУ, 1930. – 235 с. 50. Головацький І. Віхи української історії / І. Головацький. – Львів: НВФ "Українські технології", 2006. – 300 с. 51. Горбач М. Справжній М. Драгоманов / М. Горбач. – Л.: Каменярь, 2008. – 167 с. 52. Горинь В. Вілла М. Грушевського у Львові / В. Горинь. – Львів, 1999. – 72 с. 53. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О. І. Дей. – Київ: Наукова думка, 1969. – С. 483–484. 54. Демченко Т. "Надзвичайно характерна постать" на тлі "досвітніх вогнів" (штрихи до життєпису О. Кониського) / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 93–101. 55. Денисюк І. Виховне спрямування творів О. Кониського для дітей в аспекті становлення української національної школи / І. Денисюк. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N142/N142p022-026.pdf. 56. Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожі, враження й замітки). Вид. третє. – Нью-Йорк: Булава, 1956. – 93 с. 57. Доценко Р. Затятий українець позаісторичної давнини / Р. Доценко // Дивослово. – 2001. – № 7. – С. 8–13. 58. Дяченко О. О. Я. Кониський та М. П. Драгоманов: зіткнення ідейних позицій / О. О. Дяченко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. 36. наук. праць. – 2007. – Вип. 5. – С. 167–175. 59. Етимологічний словник української мови. В 7-и томах / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. Потебні; Гол. ред. О. Мельничук. – Т. 2. – Київ: Наукова думка, 1985. – С. 309–310. 60. Єфремов С. Історія українського

письменства / С. Єфремов. – Київ: Феміна, 1995. – 688 с. 61. Єфремов С. Олександр Кониський / С. Єфремов // Олександр Кониський. Вибрані твори. – Київ: Сяйво, 1927. – С. III–XXVIII. 62. Житецький І. Південно-Західний відділ Географічного товариства у Києві (з приводу 50-річчя його закриття в 1876 році) / І. Житецький // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 31–36. 63. Заболотна Т. Історія повсякденності – “панacea від усіх хвороб” чи пастка для історика? / Т. Заболотна // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / Упор. О. Лукашевич, Т. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 38–43. 64. Заславський А. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність / А. Заславський, І. Романченко. – Київ: Дніпро, 1964. – 199 с. 65. Іваненко М. З життя О. Я. Кониського / М. Іваненко // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С. 65–69. 66. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с. 67. Коляда І. Повсякденне життя української освітянської інтелігенції: матеріально-побутовий аспект (друга половина XIX ст.) / І. Коляда // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 132–141. 68. Копиленко О. “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність / О. Копиленко. – Київ: Либідь, 1991. – 184 с. 69. Кухар В. Основні чинники формування світогляду М. Драгоманова у дитячому та шкільному віці / В. Кухар // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – 2011. – Вип. 10. – С. 141–148. 70. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. Вид. друге. / А. Круглашов. – Чернівці: Прут, 2001. – 488 с. 71. Липинський В. Архів. – Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського. – Філадельфія-Пенсильванія, 1973. – С. XV–XLI. 72. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 томах / Відп. ред. Ф. Сисин; Упор. Я. Грицак. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с. 73. Лупандін О. Громадсько-політична та державна діяльність Дмитра Дорошенка / О. Лупандін // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 36–46. 74. Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціально-професійний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Н. Мисак. – Львів, 2005. – 20 с. 75. Мисюра О. Організація О. Кониським видавничої справи / О. Мисюра // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали наук.-метод. семінару. – Вип. 8. – Чернігів, 2006. – С. 78–91. 76. Михайло Грушевський і Західна Україна (Доповіді й повідомлення наукової конференції, м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). – Львів: Світ, 1995. – 350 с. 77. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн. – Кн. I / Відп. ред. Ю. Курносів. – Київ: Інститут історії України АН України, 1994. – 137 с. 78. Пам'яті Михайла Драгоманова / За ред. Я. Довбищенко. – Х.: Всеукраїнське державне видавництво, 1920. – 113 с. 79. Панькова С. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні / С. Панькова // Український археографічний щорічник. – 2007. – Вип. 12. – С. 826–833. 80. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / О. Прицак. – Київ-Кембрідж, 1991. – 78 с. 81. Свенціцький І. Драгоманов і Галичани. / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – 12 с. 82. Світленко С. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: 36. наук. праць. / С. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2007. – 460 с. 83. Смілянська В. Біограф та його “Хроніка” / В. Смілянська // Олександр Кониський. Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя. – Київ: Дніпро, 1991. – С. 3–23. 84. Українська родина: Родинний і громадський побут / [Упор. Л. Орел]. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 424 с. 85. Українське народознавство: Навч. посіб. / [За ред. С. П. Павлюка]. 2-е вид. – Київ: Знання, 2004. – 570 с. 86. Ульяновська С. Автор “української культури”. Дмитро Дорошенко / Ульяновська С., Ульяновський В. // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. Ульяновська. – Київ: Либідь, 1993. – С. 527–553. 87. Усенко І. Кониський Олександр Якович / І. Усенко // Юридична енциклопедія: У 6 т. – Т. 3. – Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2001. – С. 260–261. 88. Хропко П. О. Кониський і його спадщина / П. Хропко // Радянське літературознавство. – 1986. – № 8. – С. 51–58. 89. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Н. Шип / [Отв. ред. В. Г. Сарбей]. – Київ: Наукова думка, 1991. – 172 с. 90. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова / [Відп. ред. Р. С. Мішук]. – Київ: Наукова думка, 1991. – 246 с. 91. ІЛ. ВРФТ, ф. 77, оп. 1, спр. 28, арк. 3. 92. ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 371, арк. 32. 93. ЛННБ. ВР, ф. 11, оп. 1, спр. 3573, арк. 8. 94. ЛННБ. ВР, ф. 11, оп. 1, спр. 1440, арк. 21, 27. 95. ІЛ. ВРФТ, ф. 26, оп. 1, спр. 355, арк. 4. 96. ІЛ. ВРФТ, ф. 26, оп. 1, спр. 363, арк. 2. 97. ЛННБ. ВР, ф. 11, оп. 1, спр. 1436. 98. ЛННБ. ВР, ф. 11, оп. 1, спр. 1435, арк. 7.

Любовь Кожухар

УКРАИНСКИЙ ИНТЕЛЛИГЕНТ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА: СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЧАСТНОЙ ЖИЗНИ

Статья посвящена истории украинской интеллигенции второй половины XIX – начала XX в. На основе изучения различных сфер деятельности и частной жизни ее представителей (А. Конисского, М. Драгоманова, М. Грушевского, Д. Дорошенко) создан обобщенный образ украинского интеллигента. Утверждается, что частная сфера жизни была важным фактором формирования мировоззренческих ориентаций и жизненных стратегий украинской интеллигенции, которые определяли направления ее будущей деятельности и систему ценностей.

Ключевые слова: украинская интеллигенция, мировоззрение, общественно-политическая деятельность, частная жизнь, повседневная жизнь.

Lyuba Kozhuhar

UKRAINIAN INTELLECTUALS SECOND HALF OF THE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY: THROUGH THE PRISM PRIVACY

Article on the history of Ukrainian intellectuals of the second half of the nineteenth – early twentieth century. Based on the study of different areas and private lives of its members (O. Konysky, M. Drahomanov, M. Hrushevsky, D. Doroshenko) created a generalized image of the Ukrainian intelligentsia. It is proved that the private sphere of life was an important factor in shaping the ideological orientations and life strategies of Ukrainian intellectuals determining the direction of future performance and value system.

Key words: Ukrainian intellectuals, ideology, social and political activities, private life, everyday life.

УДК 94 (477)

Інна Чуйко

**ПУБЛІЦИСТИЧНА, РЕДАКТОРСЬКО-ВИДАВНИЧА І ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ
Є. ОЛЕСНИЦЬКОГО**

Показано заслуги Є. Олесницького як журналіста, редактора, видавця, літературного критика, перекладача і поета. Проаналізовано його публіцистичну і літературну спадщину.

Ключові слова: Є. Олесницький, публіцист, видавець, літератор, редактор.

На початку 1880-х рр. у суспільно-політичному житті українського населення Східної Галичини активну роль відіграють юристи. Внесок галицьких правників у національно-культурне відродження краю наприкінці XIX – на початку XX ст. був вагомим у всіх без винятку сферах суспільного життя.

Однією з найпомітніших і найавторитетніших фігур на західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX ст. серед правників був адвокат Євген Олесницький (1860–1917 рр.). Кваліфікований юрист, добрий організатор і промовець, визначний політичний, економічний і громадсько-культурний діяч послідовно захищав громадянські та національні права українців Східної Галичини.

Увагу автора привертає львівський період у життєписі Є. Олесницького (1878–1891 рр.), оскільки це знаковий етап формування світогляду і перших успішних результатів громадсько-політичної праці. У Львові юрист послідовно пройшов щаблі фахового становлення – закінчив університет, відбув адвокатську практику, здобув ступінь доктора права. Після закінчення університету 1883 р. всього вісім років Є. Олесницький перебував у Львові, де займався адвокатською практикою, громадсько-політичною і культурно-просвітницькою діяльністю. Він виступав як журналіст, редактор, видавець, літературний критик, перекладач, поет, театральний діяч, а також як діяльний член "Просвіти". Саме результати публіцистичної, редакторсько-видавничої і літературної праці правника у львівський період його життя стали предметом нашого дослідження.

Перші спроби вивчення багатогранної діяльності Є. Олесницького відносяться до 1920-х рр., зокрема увагу Ф. Федорціва привернули у тому числі публіцистичні та редакторські починання Є. Олесницького [1]. Дослідники діаспори І. Боднарук [2–3] і Я. Падох [4] висвітлюють деякі аспекти праці Є. Олесницького як видавця і перекладача. У 1990-х рр. на сторінках періодичних видань з'явилися публікації про Є. Олесницького науково-популярного характеру, приміром Б. Фур [5]. Чимало фактів про суспільно-культурну діяльність Є. Олесницького і його творчу спадщину зібрано у наукових розвідках Т. Гелей і Я. Заніка [6], В. Качкана [7–9]. Проте цілісне висвітлення задекларованої наукової проблеми залишилося поза межею історичних розвідок. Відповідно дане наукове дослідження присвячене розв'язанню таких завдань: показати зміст і результати діяльності Є. Олесницького як журналіста, редактора, видавця, літературного критика, перекладача і поета; проаналізувати його науково-публіцистичну і літературну спадщину; з'ясувати внесок діяча у національно-культурне відродження Східної Галичини на межі XIX–XX ст.

У 1878 р. національно загартований в учнівській "Громаді" Тернопільської гімназії Є. Олесницький вступив у Львівський університет, будучи свідомим щодо свого громадського призначення. Українська студентська молодь, і зокрема Є. Олесницький, плекала патріотичні почуття, гуртуючись навколо "Руської бесіди", "Просвіти" і "Дружнього лихваря". Саме з участю в діяльності цих товариств пов'язане формування народовських переконань Є. Олесницького, розвиток його особистості. Крім того, власні світоглядні засади майбутній політик будував на